

Szirmai Viktória

A NAGYVÁROS SZÉLÉN: A VÁROSI TERJESZKEDÉS TÉRBELI TÁRSADALMI PROBLÉMÁI¹

(ON THE EDGE OF A LARGE CITY: THE SPATIAL AND SOCIAL ISSUES OF URBAN SPRAWL)

Kulcsszavak:

városi terjeszkedés, elővárosok, város és környék dichotómia

A tanulmány a városterjeszkedés problémáját vizsgálja, mindenekelőtt nemzetközi kontextusban, amelyből kiderülnek a fejlett nyugati társadalmak nagyvárosi térségeinek belső társadalmi egyenlőtlenségei, azok modern formái, a felső- és középosztálybeli valamint a hátrányos társadalmi helyzetűek által lakott elővárosok társadalmi problémái. Ezt követően a budapesti várostérségben érzékelhető területi terjeszkedés folyamatát tárja fel, két konkrét empirikus vizsgálat segítségével leírja a város és a környék között ma jellemző ellentmondásokat, azok átalakulásait, a városkörnyéken létrejött magasabb és az alacsonyabb ökológiai és társadalmi pozíciójú települések dichotómiáit. Ezek szerint a fejlett városkörnyéki települések népességének magasabb a jövedelme, jobb az iskolázottsága, miközben a fejletlenebb városkörnyéki településeken élők alacsonyabban iskolázottak, alacsonyabb, illetve közepes a jövedelmük. A város és a különböző fejlettségű környékbeli települések viszonya, a városterjeszkedéssel összefüggő helyi konfliktusok, a szuburbanizáció okozta ellentmondások, a kialakult viszonyt meghatározó folyamatok is bemutatásra kerülnek.

A városi terjeszkedés problematikája

Az amerikai középosztály által lakott elővárosok elidegenedett légkörét, sekélyes kapcsolatait, az amerikai álom, és családmódel sikertelenségének területi megnyilvánulásait szemléletesen mutatják be Edward Albee 1960-as években írt drámái, a „Nem félünk a farkastól”, a „Mindent a kertbe”, vagy a „Kényes egyensúly”. Az európai, a francia elővárosok bizonyos típusainak problémáit, az elővárosi bűnözést, az erőszakot, a félelmet a filmművészet területéről kiragadott művek is kiválóan érzékeltetik, például a Mathieu Kassovitz rendezte „Gyűlölet”, (La Haine), vagy Luc Besson

„B13-Bűnös negyed” (Banlieue 13) című filmjei.

Az európai elővárosok természetesen különböznek az amerikaiaktól, részben a városfejlődési sajátosságok, a társadalomszerkezeti különbségek, részben a társadalmi feszültségek jellegzetességei miatt. Az amerikai elővárosokban a középosztálybeli életforma, önmagát kiteljesítő bezártsága és individualizmusa, az európai esetekben a hátrányos társadalmi helyzetűek koncentrációi, a társadalmi kirekesztés adják a fő társadalmi és politikai gondot, jóllehet itt is megtalálhatók a középosztálybeli elővárosi jelenségek, az individualizáció is. Az elővárosok, illetve az ún. „peri-urbaine” térségek terjedését eredményező „urban sprawl” folyamata és annak társadalmi hatásai azonban mindenképpen közös bennük.

A városi terjeszkedést erőteljesen bírálja a nemzetközi szakirodalom. A kritikák az urbanizált, egyben kontrollálatlanul növekvő területek problémáit, a rurális térségek visszaszorulását, a mezőgazdasági területek, az erdők csökkenését, a zöld területek fogyását emelik ki. Szinte minden bírálat rámutat az erőteljes motorizáció környezeti ártalmaira, a lakó- és a munkahely közötti időigényes utazások egészségügyi hatásaira, a lakóhelyváltással összefüggő radikális életmódváltás negatív következményeire (Frumkin, 2002). A kedvezőtlen gazdasági hatásokat, a gazdaság dinamizmusát is fékező infrastrukturális – például úthálózat fejlesztési – igények kielégítésének költségeit is felvetik (Williamson-Imbroscio-Alperovitz, 2005). A belvárosi környezeti ártalmak, valamint a szegénység látható jelei miatt a városkörnyékre menekülő polgárok, a radikálisan csökkenő nagyvárosi lakosság szám, a hagyományos kompakt város eltűnése is az aggodalmak között szerepel (Munoz, 2003).

A területi terjeszkedésben átalakuló nagyvárosi térségi társadalmak új szerkezeti jellegzetességeit, a felső- és középosztálybeliek által benépesített lakóparkok szegregációját és azok kedvezőtlen városi hatásait (Le Goix, 2004), de a városkörnyéki társadalmi kirekesztést is komoly bírálatok illetik. Európában egy újféle térbeli társadalmi dichotómia szerveződése, a város-vidék ellentét helyett létrejött centrum-periféria feszültség, a város és a környék egyenlőtlensége okoz gondokat (Vieillard-Baron, 2008). A

¹ Az adott tanulmány másodközlése Szirmai Viktória. A nagyváros szélén: a városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái című tanulmányának, amely a *Tér és Társadalom* folyóirat 2011. évi 1. számában jelent meg.

társadalmi kirekesztés legszélsőségesebb példáit a harmadik világ, Afrika, Dél-Amerika, Brazília, India, vagy éppen Kína elképesztő méretű, teljes mértékben kontrollálatlan városnövekedése hozza, ahol a városok szélén, a perifériákon létrejött slumok sokaságában embertelen körülmények között élnek a szegények legszegényebbjai (Davis, 2007).

Nem mindenki vitatja a városnövekedés szükségességét. Főként azért nem, mert tudomásul veszik a szuburbán környezet iránti társadalmi igényeket, azt, hogy egyre több azok száma, akik a lakóhelyválasztáskor a városkörnyéket részesítik előnyben. Sokan gondolják azt is, hogy az urban sprawl a városkörnyék fejlesztésének egy olyan eszköze, amelynek a segítségével a vidék urbanizálódik (Fishman, 1990; Le Goaziou-Rojzman, 2006, 10).

A problémák megoldására mind a két tábor kínál eszközöket. Az ellenzők a centralizált, városfejlesztési modellek erősítését, a város belső területére kiterjedő fejlesztéseket, a magasabb és sűrűbb beépítést ajánlják. A városterjeszkedést pártolók a tömegközlekedés dinamikus fejlesztését, erőteljes tervezési beavatkozásokat sürgetnek.

Nem újak sem a viták, sem pedig a megoldási javaslatok. A számos történeti példa közül talán a legjelentősebb Howard kertváros-eszméje, amely a 19. század, sokak szerint a mai napig érvényes tervezési beavatkozását kínálja. A nagyvárosok környékén épülő, de attól elkülönülő kertváros – mint egy kompakt település –, lakó- és munkahelyet, a szabadidő eltöltésének teljes körű feltételeit nyújtja, teljes mértékben integrálja az ott élőket, felszívja az eredetileg a nagyvárosba törekvőket, így megakadályozza a centrum-település korlátlan növekedését (Howard, 1902). A kertvárosi gondolat jegyében született bolygóvárosok, új városok, kertvárosi elővárosok bár számos európai nagyváros esetében kísérelték meg a túlzott mértékű terjeszkedést megakadályozni, a népesség letelepedését meghatározott irányokba terelni, soha nem voltak igazán sikeresek. A kertvárosi eszme relevanciáját, a tervek megvalósulását, vagyis a lakó- és a munkahely egységét hirdető térbeli közösségek kialakulását és hosszú távú fenntarthatóságát az európai esetekben a gazdaságot időközben átformáló új folyamatok írták felül. Az 1900-as évek elején még nem is igen érzékelhető, de később emberek tömegeit vonzó városi szolgáltató szektor dinamikus fejlődése, nem utolsósorban az életmód igények és formák átalakulása, azok lokális jellegének enyhülése... mindez a globalizációs trendeknek is köszönhető (Szirmai, 1988).

Egy másik példa az orosz avantgarde építészek két különböző felfogást képviselő csoportja, az urbanisták és a dezurbanisták, 1929 és 1931 között zajló vitája. Az első csoport hívei a koncentrált városfejlesztéssel, a másik tábor pedig a dekoncentrált, vagyis a szétszórt városfejlesztés modelljével képzeltek az akkor érzékelhető nagyvárosi problémák enyhítését (Kopp, 1979).

A korai megoldási javaslatok mai alkalmazhatóságát az újabb folyamatok teszik kétségessé. A Howard, vagy éppen az avantgarde építészek által felvetett problémák és megoldási javaslatok óta az urbanizációs folyamatok és azok hatásai radikális módon megváltoztak, többek között a globalizációs folyamatok dinamizálódása miatt is. A történeti viták az urbanizáció első szakaszaiban zajlottak, az akkori városnövekedés, a felgyorsult városba áramlás vagy már az éppen kibontakozó szuburbanizáció idején. Természetesen a jelzett periódusok térbeli társadalmi problémái is súlyosak voltak, de eltérőek a mai folyamatoktól, a globalizáció előretörésének hatásaitól, amely mögött ma már szinte tudományos közhelynek számító nagy mechanizmusok húzódnak. Egyrészt a fejlett nyugat-európai országokban (Amerikai Egyesült Államokban és Japánban is) megfigyelhető erőteljes gazdasági- és a társadalmi centralizáció, a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja, a multinacionális, a transznacionális vállalatok előretörése és ennek hatására a nagyvárosok és a perifériájuk erőteljes fejlődése (Veltz, 1996, 33). Másrészt a nagyvárosi régióknak a világ gazdaságában betöltött központi szerepei.

A gazdaság, illetve a népesség egyre erősebb nagyvárosi koncentrációja a lakóhelyek és a munkahelyek dinamizálódó területi szétválásában, a lakóhelyek munkahelyeknél is gyorsabb kifelé történő terjeszkedésében jelentkezett. Ez a tőkebefektetéseknek, az infrastrukturális fejlesztéseknek, a kereskedelmi és egyéb szolgáltatások kialakításának a centrumoktól kifelé irányuló térbeli rendjét határozta meg (Hall, 1996). Az eredmény a városi agglomerációk területet fogyasztó térbeli expanziója, a rövid és hosszú távú ingázás mértékének emelkedése, a közlekedés iránti igény és kapacitás növekedése, a környezeti károk kiterjedése, a térbeli társadalmi szerkezet átalakulása, vagyis az urban sprawl, és hatásai. A nagyvárosi térségek mai területfogyasztási jelenségei mögött a fogyasztói társadalom értékrendjének térhódítása, a jólétben élők számának növekedése, az átalakult lakóhelyi igények is ott vannak.

Az 1950-es években, az USA-ban 30 millió ember, a lakosság 19%-a volt elővárosi lakos.² Ez a szám az 1970-es, 1980-as években tovább nőtt. A tények szerint a trend folytatódik, az amerikai társadalom ma körülbelül fele él elővárosokban. A nagy amerikai világvárosokban,³ 1990 és 2000 között tovább csökkent a városi, és nőtt a városkörnyéki lakosság aránya. A városszéli népesség arányai jóval meghaladják a városi népesség arányait, az urbanizált térségekben elhelyezkedő népesség túlnyomó többsége a városkörnyékeken lakik.

Az európai trendek ettől azonban eltérőek. A nagy európai világvárosok esetében a városi népesség aránya számos esetben jóval meghaladja a városkörnyéki népesség arányait. (Ilyen például Berlin, Bécs, Brüsszel, London, Prága, Róma, Varsó, és Budapest is.) Vannak kivételek, így például Kop-

penhága,⁴ de kiváltképp Párizs,⁵ ahol a városkörnyékeken jóval magasabb a népességarány. Miközben számos európai nagyvárostérség népesség-megosztásában is érzékelhető változás, 1996 és 2004 között például Madrid, Berlin, Róma, Bécs, Varsó, Prága, Ljubljana eseteiben néhány százalékkal növekedett a városkörnyékiek aránya. A legjelentősebb növeke-

2 Az Amerikai Egyesült Államokban az 1930-as években kidolgozott New Deal, a kormányzat új gazdaság-, társadalom- valamint hitelpolitikája indította meg az elővárosi fejlődést, amelyet az 1950-es évek lakásépítési támogatásai, a hosszú lejáratú, 20-25 évre szóló hitelek tovább dinamizáltak (*Batár, 1999*). Az új amerikai életideált hirdető, szuburbán életforma marketingje is hatást gyakorolt a folyamatokra, hiszen választ kínált a nagyvárosi léttől elfáradt akkori középosztálybeliek igényeire, egy új életstílus, a kevesebb zaj, a kisebb forgalom, a kevesebb bűnözés, sőt a szegényektől való védettség, a lokális közösségi kohézió megteremtésének az ígéreteivel (*Williamson-Imbroscio-Alperovitz, 2005*).

3 A rendelkezésünkre álló terjedelemben sajnos nem teszi lehetővé, hogy adatokkal is illusztráljuk az amerikai illetve az európai nagyvárosi folyamatot. Az adatokat lásd:

<http://www.census.gov/population/www/documentation/twps0027/twps0027.html#tabA>

Table B. Population of the 20 Largest Cities and Urbanized Areas: 1990

4 A dán főváros esetében az 1945-ös „Fingerplan” szerepére kell utalni, amely a jóléti állam tervezési eszközeként, tudatosan fejlesztette és egyben irányította a Koppenhága Nagyrégió fejlődését, a szuburbanizációt, az akkori középosztálybeliek kiköltözését, bérbe vehető családi házak építésével, a szükséges közlekedési és egyéb infrastruktúra megteremtésével. A terv a mai folyamatokra is hatással van, bár a városkörnyék ma az állam által támogatott banki hitelstruktúrák segítségével, az állam és az önkormányzat valamint a privát területfejlesztők, a befektetők együttműködésével alakul (*Reeh-Zerlag, 2011*).

5 A Párizsi Régió esetében is tudatos cél volt a fejlődési folyamatok irányítása, amelyben az állam kiemelkedő szerepet játszott, főként az 1960-as, 1970-es években. Ezek között kiemelkedő az új városfejlesztési program, amely az új városok helykijelölésével határozta meg a peri-urbaine fejlődés fő irányait, egyszersmind a (lakótelepekkel elégedetlen) középosztálybeliek városkörnyéki elhelyezkedésének a fő célterületeit is (Szirmai, 1988). A városkörnyéki területek mai alakulását már főként a piaci erők szabályozzák, a banki hitelstruktúrák segítségével, a társadalmi igények és lakóhelyi szükségletek szerint. Az utóbbi esetben a párizsi igen magas ingatlanárak szerepe kiemelkedően fontos, a városi lakosság egyre nagyobb arányban törekszik városkörnyéki olcsóbb ingatlanhoz jutni (*Cattan-Huet, 2011*).

dés Budapest környékén zajlott le.⁶ Ezért is fontos megvizsgálni az urban sprawl hazai folyamatait. Már csak azért is, mert miközben a világban a városi terjeszkedés egyre jellemzőbbé válik, a magyarországi városterjeszkedés folyamatait kevésbé ismerjük.⁷ Nem igazán tudjuk, hogy mi történik a magyar nagyvárosi térségekben. Érzékelhető-e a nagyvárosi terjeszkedés, s ha igen, mindez milyen következményekkel jár? Ezzel összefüggésben hogyan alakul át a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete, változnak-e a szegregációs sémák? A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ, a budapesti városregió példáján, a főbb nemzetközi trendek keretében, két átfogó kutatás adatbázisán. Az egyik a 2004 és 2007 között végzett, „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyké-

6 Az 1990-es években lezajlott budapesti városkörnyéki növekedés esetében alapvetően ellentmondásos hatásokat találunk: részben a főváros védelmét, de a környék fejlődését, ha nem is támogató, de engedő folyamatokat. Mindez azt jelenti, hogy az állam, de az érintett önkormányzatok is átengedték a terepet a piaci erőknél, illetve a városkörnyék fejlődésben érdekelt gazdasági csoportoknak, és a kiköltözni vágyó középosztálybelieknek, de az alacsonyabb státusúaknak is. Ezt az mutatja, hogy az állami, a regionális, illetve a fővárosi tervek szintjén megjelentek ugyan a terjeszkedést korlátozó elképzelések (ennek érdekében például a belső városnegyedeket megújítani akaró tervek), miközben a szükséges (források, jogi és érdekeltiségi) eszközök hozzárendelése lényegében elmaradt. Számos folyamat, így az állami lakás-, valamint hitelpolitikák nem jelöltek ki fejlesztési prioritásokat, így nem befolyásolhatták érdemben a városkörnyéki fejlődést, amelyet a föld és a lakásprivatizáció eredményeként létrejött privát tőke, valamint az új szuburbanizációs költözési igények is mobilizáltak. (A Budapest környéki folyamatok alakulásának a terület-és településfejlesztéssel összefüggő okait egy másik tanulmányban majd részletesen is bemutatjuk.)

7 A városi terjeszkedés fogalmát a nemzetközi szakirodalom többféle értelemben is használja. A gazdasági és a társadalmi szuburbanizáció, a városból történő kiköltözések, és ezek következtében a városi és a városkörnyéki népesség számának és arányainak, a várostérségen belüli elhelyezkedéseknek, a belső népességarányoknak az átalakulása, valamint a területhasználat változásai egyaránt a fogalomhoz tartoznak, mint ahogy a kompakt város felbomlása, és a diszperzió jelenségei is. A térbeli társadalmi szerkezetre gyakorolt hatások szintén fontos indikátorok, ahogy a tervezési beavatkozások hiánya, vagy éppen célzott jellege is.

pesség térségi társadalmi tényezői” című kutatás.⁸ A másik a 2009 és 2011 között megvalósított, a „Fenntartható fogyasztás, termelés és kommunikáció. A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható fogyasztás társadalmi és térbeli modellje”⁹ című projekt¹⁰.

Város és környék dichotómia a fejlett nyugati társadalmakban

A francia társadalomban az utóbbi években kiemelt politikai és tudományos figyelmet kap az elővárosi probléma, amit a városkörnyéki népesség magas arányán túl a 2005-ös párizsi elővárosi megmozdulások, brutális tüntetések is magyaráznak. De az is, hogy a francia többség számára a városkörnyékek, illetve inkább a városkörnyékiek a társadalmi deviancia megtestesítői. Miközben a francia kutatók szerint a negatív kép kialakulásában a média hatása kiemelten fontos, illetve az, hogy néhány szakmacsoport, így az építészek, a kutatók, a politikusok igen kedvezőtlen, vagy inkább egyol-

8 A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok (NKFP) támogatásával. (Nyilvántartási szám: 5/083/2004.) A konzorcium vezető intézménye az MTA Szociológiai Kutató Intézet, a kutatás vezetője Szirmai Viktória volt. A konzorcium tagjai: az MTA Regionális Kutatások Központja, Közép-Dunántúli Osztálya, a Kodolányi János Főiskola, a PESTTERV Pest megyei Terület-, Település-, Környezet Tervező és Tanácsadó Kft. és a Székesfehérvári Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány voltak. A kutatás mintaterülete a kilenc magyarországi nagyváros: Budapest és agglomerációja, a nyolc 100 ezernél népesebb magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik voltak. A kutatás számos módszerrel épült, a legfontosabbak az 5248 fő megkérdezésén alapuló reprezentatív kérdőíves adatfelvétel és a 108 mélyinterjú, valamint a statisztikai adatbázis-elemzések.

9 A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Budapesti Corvinus Egyetem vezetésével, a Norway Grants (Norwegian Financial Mechanism) támogatásával. (Referencia szám: 0056/NA/2006-2/ÖP.) Az MTA Szociológiai Kutatóintézet által végzett részutatást Szirmai Viktória irányította. Az eredményeket a budapesti várostérségekben megvalósított 1000 főre kiterjedő reprezentatív kérdőíves adatfelvétel és 53 mélyinterjú adja.

10 A tanulmányt megalapozó empirikus adatelemzésekben részt vettek: Baranyai Nóra szociológus-politológus, Kovács Szilvia közgazdász-szociológus, Laki Ildikó szociológus, Schuchmann Júlia geográfus, Váradi Zsuzsanna geográfus.

dalú képet mutattak a közvéleménynek, történetileg elsőként a lakótelepekről, majd az elővárosokról is (*Vieillard-Baron, 2008*).

A lakótelepekkel kapcsolatos társadalmi megbélyegzés kiinduló pontja az ún. „sarcessizmus”, vagyis az 1960-as években Párizstól 15 km-re felépített akkori új negyed, Sarcesses-Lochére negyeddél¹¹ kapcsolatban megfogalmazott kritikák, az elszigeteltség, a gigantikus méretű, ingerszegény épített környezet, az itt koncentrálódó bűnözés túlzott mértékű hangsúlyozása volt, jóllehet a korabeli vizsgálatok szerint a lakótelepi népesség jelentős része elégedettnek bizonyult a lakóhelyével, kivéve ahol a bűnözés valóban jelentős mértékűnek mutatkozott (*Vieillard-Baron, 2008, 28*). A média hatása érzékelhető abban is, hogy az 1980-as évektől kezdve már nemcsak a lakótelepek, hanem az elővárosok is a társadalmi problémák gyűjtő területeiként jelentek meg.

Tényleges folyamatok is magyarázták a lakótelepekkel kapcsolatos negatív megközelítést (*Le Goaziou-Rojzman, 2006, 36*). A II. világháborút követő lakáshiány, majd a demográfiai robbanás, a baby-boom szükségleteire válaszolni kívánó új lakótelep-fejlesztések főként a középosztálybeliek számára okoztak elégedetlenséget, mivel alig nyújtották a szükséges lakóhelyi infrastruktúrát, a kis üzleteket, és a (franciák számára oly fontos) kávéházakat, egyéb szabadidős szolgáltatásokat. A monoton épített környezetet sem kedvelték. Ezért többnyire a magasabb társadalmi státusúak az 1970-es, 1980-as években már kezdték elhagyni az új negyedeket, és vagy visszaköltöztek az időközben megújult, vagy megújuló városközpontokba, vagy a jó ökológiai és társadalmi pozíciójú környékbeli településekre, a jobb elővárosokba, illetve az új városokba költöztek. Az 1960-as évek közepétől egyre több külföldről bevándorló települt (részben hatósági nyomásra) a lakótelepekre, (részben az északi és nyugat-afrikai bevándoroltak által spontán létrehozott ún. „bidonville”-ekből, a bádogyárosrészekből).

Az 1960-as években a nagyvállalatok (elsősorban autógyárak) részben a francia, de nagyobb részben a külföldi, Észak-Afrikából, Algériából bevándorolt, szakképzetlen, iskolázatlan munkásaiknak is építettek Párizs környéki elővárosokat (*Le Goaziou-Rojzman, 2006, 21*). Az egykori bevándorlók második, harmadik generációi élnek itt, akik az első generációhoz hasonlóan szakképzetlenek, iskolázatlanok, többnyire munkanélküliek.

11 A szóbanforgó negyedet most kezdik felújítani.

Az országban körülbelül 5 millió ember él az ún. „Érzékeny Városi Zónában” (*Zones Urbaines Sensibles, ZUS*¹²), a társadalmilag problematikus elővárosi térségekben. Az itt élők majdnem 40%-a nem fejezi be az iskoláit. Közülük kerül ki a mai munkanélküliek számottevő része. A 2009-es adatok szerint a 7,5%-os országos átlaggal szemben 16,9% az elővárosi munkanélküliek aránya, főként fiatalok, sok közöttük a fiatal férfi (*Le Goaziou-Rojzman, 2006, 24; Bronner, 2010, 9*).

A jövő bizonytalansága, a mindennapi megélhetés gondjai lakóhelyi társadalmi feszültségek, számos konkrét konfliktus forrásai. Ellentmondások vannak az idősebb és a fiatalabb nemzedék között, amelynek oka az idősebbek félelme az utcán „élő” és randalírozó fiatal bandáktól. Néha csendes, néha inkább hangos viszályok alakulnak ki az aktívak és a munkanélküliek között is, amelyek sok esetben etnikai problémává eszkalálódnak. Miközben a lakóhelyi konfliktusok lényegében társadalmi strukturális ellentmondások, mégpedig a bevándoroltak, vagy azok leszármazottai és a francia „öslakosság”, de legfőképpen a kisebbségben lévő elővárosi alsó középosztálybeliek, középosztálybeliek és a többségben lévő underclass, a kirekesztettek között.

Korántsem francia jelenség, hogy a városkörnyék meghatározott részei az alacsonyabb társadalmi státusúak lakóhelyei, illetve, hogy a városcentrumokból kirekesztett rétegek befogadói. A brüsszeli városrégióban lejátszódó folyamatok, az első generációs bevándorlóknak otthont adó régi városcentrumot környező részeknek a felújítása következtében a peremterületekre, illetve a városkörnyékre fokozatosan kiszoruló szegények is ennek példái (*van Criekingen, 2003*).

Ettől eltérő modellt képviselnek azok a nyugat-európai, köztük francia elővárosok, de az észak-amerikai, vagy éppen kanadai elővárosok is, amelyek az előbb ismertetettekhez képest – társadalmi sajátosságaiknak megfelelően – más utat jártak be; amelyek a különböző lakáspolitikai támogatások eredményeként jöttek létre, alapvetően a családi életformára koncentráló, többnyire középosztálybeli, illetve sok esetben a felső-középosztálybeli lakosság számára (*Jaumain-Lemarchand, 2008*). Ezt

12 A zónát az elővárosi problémák tervezéspolitikai válaszáként az 1990-es évek derekán jelölte ki a politikai akarat. Az 1996-os törvény és annak módosítása 751 érzékeny zónát (megközelítőleg 26 ezer városnegyedet) határolt le. Ebből 396 a francia nagyvárosi térségekben található. Az 5 millió ember kb. negyede, 25% él a párizsi régióban.

a modellt Európában a felsőbb és az alsóbb társadalmi osztályok térbeli elkülönülése váltotta ki. A párizsi régió esetében például egyértelműen látni ezt a trendet, mert amíg a szuburbán övezet nyugati szélén a magas jövedelmű, vezetői rétegek lakta települések (enclave-ek) koncentrációit látni, addig a dél-keleti övezetben az alacsonyabb státusúak által benépesített település-együtteseket lehet megtalálni (Cattan-Huet, 2011, 13). Amerikában a jelzett modellt etnikai tartalmak is formálják, a fehér felső- és felső-középosztálybeliek által lakott elővárosok, az amerikai „mainstream” és az ún. „mások”, a problematikus, gyakran sötét bőrű amerikaiak által lakott alacsony társadalmi státusú (többnyire belső) városrészek ellentmondásai miatt (Williamson-Imbroscio-Alperovitz, 2005, 318).

A kanadai elővárosok az 1950-es, 1960-as években jöttek létre. A nagyvárosi terjeszkedés követelményeinek, a városcentrumok válságának, funkcionális átalakulásainak, a középosztály szuburbanizációjának, közte elkülönülési törekvéseinek, a gépkocsiforgalomra építő életformájának is engedve (Harter, 2008). Az első időszakban főként fiatal, gyerekes családok érkeztek, az akkor általában 25 éves fiatalok, a baby-boom képviselői, olyanok, akik többnyire 1970-ben léptek a lakáspiacra (Gill, 2008), s akik már nem akartak a szüleik mellett élni; az egyéni családi ház iránti vágy a felnőtté válás igényével is párosult.

A 2000-es évek első fele azonban jelentős változásokat hozott. 2006-ban a baby-boom képviselői, jellemzően diplomások, magas jövedelműek már a 60 évesek korosztályának tagjai. Gyermekük időközben elköltöztek, visszaköltöztek a városcentrumokba, (a belvárosok megújulásának is köszönhetően). Ez gyökeresen átalakította az elővárosokban élő háztartások szerkezetét, jelentősen csökkent a gyerekekkel együtt élő családok aránya, illetve megnőtt az egyszemélyes vagy egy szülő háztartások aránya (a válások következtében is).

A kanadai kutatók szerint az 1990-es évektől kezdve jellemzővé vált idősödés és az individualizáció jelenségei miatt ma már az a kérdés, hogyan lesznek fenntarthatók az elővárosok, amelyek főként a magas jövedelmű, és magasabban képzett középosztálybeliek családok életformáihoz készültek. Az újonnan érkező fiatal családok már alacsonyabb jövedelműek, és kevésbé tudnak élni az elővárosi lakáspiac kínálatával. A magasabb jövedelműek ismételt kiáramlására pedig már nem lehet számítani. Például a Montréal nagyváros régiójában élő 25 és 54 év közötti, egyedül élő, aktív, diplomások, főként nők kétharmada a városi létformát választja, a vá-

rosban lakik, a városi környezet jobban megfelel a mai életformájuknak (Gill, 2008, 61).

A kanadai példa a fejlett nyugati országok nagyvárosainak egyre dinamikusabb dzsentrifkációjára, a belvárosi negyedek reneszánszára, ismét megnövekedett társadalmi jelentőségére utalnak.¹³ A különböző kutatások szerint a belső részeken élő fiatalabb, aktívabb, képzetlenebb rétegek már a városokban maradnak, sőt a szuburbanizációban kiáramlott középosztály visszaköltözése is érzékelhető folyamat. Ez hosszú ideje európai jelenség is. Az utóbbi tíz évben Párizs esetében is megfigyelhető a visszaköltözés, ennek köszönhetően a város lakossága 3%-kal, a belső negyedek pedig 6%-kal növekedett (Cattan-Huet, 2011, 5). Mindez az elővárosi környezet jövőbeni új társadalmi tartalmát is sejteti, a középosztálybeliek által lakott szuburbiai jelentőségének (esetleg arányának) a visszaesését, az alacsonyabb társadalmi státusúak által benépesített városkörnyékek számának a növekedését. Hiszen a középosztálybeliek elővárosi életforma iránti vágya enyhülni látszik, miközben a városkörnyék új társadalmi rétegek számára is vonzóvá, és elérhetővé is válik.

A nagyvárosi ingatlanárak alakulásai részben kifejezik, részben erősítik a folyamatot. Az utóbbi tíz évben a párizsi belső kerületek ingatlanárak drasztikus módon megnövekedtek, a 2000-es évi árak háromszorosára emelkedtek. Ma már átlagosan 7 ezer Euro egy négyzetméter lakás ára az ún. „Beaux Quartiers”-ben, vagyis a valóban jó negyedekben (Bronner, 2010, 9). Ez a meglévő térbeli társadalmi hierarchiát erősíti fel. A középosztálybeliek nagyvárosi kötődését, az alacsonyabb (nem csak az iskolázatlan, hanem inkább az alacsonyabb jövedelmű) társadalmi státusú csoportok, köztük a pályakezdő fiatalok, alsó középosztálybeli családok dinamizálódó kiköltözését, vagy a szegényebbeket érintő, felgyorsuló kirekesztés folyamatait.

13 Egyetértek azokkal a nézetekkel, amelyek szerint a belváros reneszánsza nagyon differenciált módon zajlik le a különböző országokban. Az eltérések főként az európai és az észak-amerikai városok között szignifikánsak. Az előbbieket esetében különböző társadalmi csoportok, és nemcsak a yuppie rétegek valósítják meg a belső részek felújítását, mint ahogy azt például Manhattan esetében, vagy a Sassen által leírt globális városcentrumokban, New Yorkban, Londonban, Tokióban látni (van Criekingen, 2003; Sassen, 1991). Mert a különböző csoportok, különböző beavatkozási eszközökkel újítják meg a belső negyedeket, ami differenciált épített környezetet, eltérő fogyasztási lehetőségeket és eltérő társadalmi tartalmat okoz (van Criekingen, 2003, 96).

A párizsi belső részokről már, vagy csak potenciálisan kiszorulókért szinte harc indult meg a régió külső negyedei részéről. Az elővárosok geográfiai illetve társadalmi pozícióik szerint várják és hívják a fiatal, aktív, alsó középosztálybeli családokat, vagy kisebb jövedelmű középosztálybelieket. A társadalmi szerkezetüket javítani óhajtó elővárosok kritikusan bírálják azt a 2007-es törvényt, amely az érzékeny városi zónákban élők lakásproblémáit akarja mindenekelőtt kezelni, a lakásfelújítások támogatási rendszerén keresztül. Ez a törvény szerintük a gettósodás veszélyét növeli, mivel akadályozza a társadalmi heterogenitás erősödését, ami ellentmond az elővárosi rehabilitációt támogató beavatkozásoknak, az erre fordított források hatékonyságának. Jóllehet az utóbbi támogatás kiemelt célja a homogén, hátrányos helyzetű népesség által lakott elővárosok társadalmi megújulása. Az érvek mögött kimondva vagy kimondatlanul is érezni lehet a társadalmi kirekesztési törekvéseket, a ma stigmatizált vagy annak határán álló elővárosok társadalmi presztízse növelésének célját, az új, egyben magasabb státusú lakók vonzása révén.

Egyetértve a francia szociológusok nézetével, a szegény elővárosi negyedek problémáit nem lehet a biztonság fokozásával, a bevándoroltak kulturális eltéréseire adott válaszokkal (több rendőrrel, jobb oktatási rendszerrel) enyhíteni (*Le Goaziou-Rojzman, 2006, 122*). A térbeli társadalmi problémák tovább görgetése nem ad gyógyírt, hiszen a feszültség áthelyezéséről és nem megoldásáról van szó. Ennek sokkal szélesebb körűnek, strukturálisnak kell lennie.

Város és környék dichotómiája a magyar nagyvárosi térségekben

A 9 magyar nagyváros-térségben, 2005-ben végzett reprezentatív vizsgálat eredményei feltárták a hazai nagyvárosi térségek, köztük a budapesti város-térség térbeli társadalmi szerkezetét, a centrum térség belső egyenlőtlenségeit, valamint a városok és a környékek, illetve a környékek közötti társadalmi

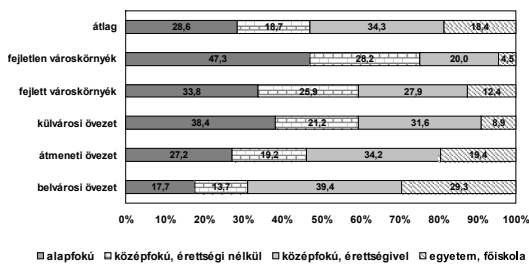
dichotómiákat (*Szirmai, 2009a*).¹⁴ Az adatok rámutattak, hogy a városokban, azok centrum-részén erőteljesebb a magasabb társadalmi státusúak (a magasabban iskolázottak, és magasabb beosztásúak, nagyobb jövedelmű csoportok) jelenléte, míg a város külső negyedeiben, illetve a városkörnyékeken az alacsonyabb társadalmi státusúak (az alacsonyabban iskolázottak, és alacsonyabb beosztásúak, illetve alacsonyabb jövedelműek) aránya a jellemzőbb. (Ennek az iskolázottsággal kapcsolatos példáját lásd az 1. és a 2. számú ábrákon.) Fontos trend, hogy a városcentrumból a városkörnyékek felé haladva a térbeli társadalmi szerkezet egyértelműen hierar-

14 A városi övezetek lehatárolását helyszíni bejárással, város-térségi szakértők javaslatai és a térképek alapján végeztük, a 9 város-térségre érvényes egységes (a szakirodalomban elfogadott) szempontrendszer alapján (lásd bővebben, *Szirmai, 2009a*). Elsőként tizenöt város-résztípust, majd további tipizálás okán a következő részeket különböztettük meg: A *belvárosi övezet*: más néven (történelmi) városközpont, a city, vagy első munkahelyi övezet, ahol a városközpont jellegadó munkahelyegységei találhatóak (pl. közigazgatási szervek, pénz- és hitelintézetek, luxusigényeket kielégítő szaküzletek, oktatási és kulturális intézmények, irodák, stb.), de elsősorban az üzleti és kereskedelmi élet, valamint a szórakoztatóipari létesítmények. Inkább intenzív beépítés és többszintes házak, mint a lakóövezeti funkció jellemzi (nagy nappali és kicsi éjszakai népesség), bár saját lakossága is van. Az *átmeneti övezet*: két részből, a belváros-hoz közeli ipari üzemek és kereskedelmi egységek zónájából és az azt körülölelő – szintén kettős – lakóövezetből áll. A lakóövezet belső részeire néhány szintes épületek (korábban esetleg bérházak), valamint kis zöldterület a jellemző. Az itt élők keveset költenek a lakásfenntartásra, ezért fokozatos lepusztulás figyelhető meg. A lakóövezet külsőbb részein főképp különálló, nagyobb méretű kerttel rendelkező családi házas területek találhatóak, de jelen vannak a szállodák és apartmanok is. A *külvárosi övezet*: más néven előváros, a nagyvárossal szoros funkcionális kapcsolatot tart fenn, jól elkülönülve, közvetlen közelében fekszik, esetleg korábban közigazgatásilag is önálló település volt, amely ma már a nagyváros beolvadt településrészévé vált. Legfőbb szerepköre a lakófunkció (főként családi házas beépítéssel vagy lakóteleppel, újabban lakóparkkal), lakóik nagy része a városközpontban dolgozik. Végül a *háttértelepüléseket* rangszám-módszerrel választottuk ki, mely során a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, a szociális ellátás szempontjait vettük figyelembe. Az így elkészült mutatók összesítéséből kaptuk meg azt a fejlettségi rangsort, amely alapján a három legfejlettebb (mégpedig Törökbálint, Százhalombatta, Gödöllő) és a három legfejletlenebb (vagyis Tök, Tinnye, Szigethalom) településeket kiválasztottuk.

chikusan alakult. A városok és térségeik gazdasági, infrastrukturális- és intézményellátottságát is kifejező ökológiai térbeli lejtőn, a várostérség centrum részétől fokozatosan távolodva egyrészt csökken a magasabb státusúak, másrészt növekszik az alacsony státusúak aránya. A hierarchiát a kedvezőbb földrajzi helyzetben lévő, jobb infrastruktúrával rendelkező fejlettebb városkörnyéki településeken élő magasabb társadalmi státusúak magasabb arányai azonban megtörték. (Ezt a jelenséget neveztem ketős térbeli társadalmi hierarchiának, a centrum és a periféria átalakult rendszerének (Szirmai, 2009b)).

1. ábra:

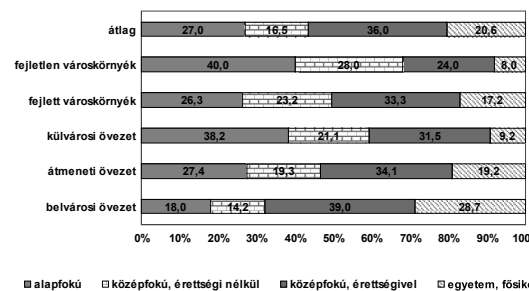
A 9 magyar nagyváros-térség különböző övezeteiben élők iskolai végzettség szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

2. ábra:

A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők iskolai végzettség szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

A 2010-ben megvalósított budapesti várostérségi vizsgálat megalapozásakor kiemelt cél volt az

összehasonlíthatóság.¹⁵ Az elemzések alapján 2005 és 2010 között fontos változások érzékelhetők a népesség területi elhelyezkedésében.¹⁶ Az iskolai végzettség, a munkahelyi beosztás, és a jövedelem szerinti összevetések alapján egyrészt a térségi hierarchia átrendeződni látszik, másrészt a lényeges különbségek a városcentrum és a környék, illetve a városcentrum és a fejletlen városkörnyék közötti eltérésekben jelennek meg.

A város belső övezetei között 2005-ben érzékelhető erőteljes hierarchikus elrendeződés enyhült, 2010-ben mind az iskolai végzettség, mind a munkahelyi beosztás, mind pedig a jövedelem szempontjából viszonylag kiegyenlítettebbek a városövezeti megoszlások, a magasabb társadalmi státusúak korábban inkább belvárosi koncentrációja most visszafogottabb, az elhelyezkedésük a főváros egyéb belső negyedeire is kiterjedő. Jelentős különbség azonban, hogy amíg a 2005-ös vizsgálatban csak a belvárosi koncentrációik lépték túl a mintabeli arányokat, addig 2010-ben a városi arányaik a magasabbak. A jövedelem szerinti megoszlások ettől eltérőek. Mert amíg 2005-ben a legmagasabb jöve-

15 Az ehhez szükséges legfontosabb módszertani megoldás a mintavétel szempontjainak a kidolgozása volt. 2005-ben a vizsgálat mintaterülete a 9 magyarországi nagyváros és ezek térségei voltak. A mintavételi eljárás mintába bekerült települések mindegyikének egészét tekintve aránytartó volt, nemre, korcsoportra és iskolai végzettségre nézve reprezentatív, a 2005. évi T-STAR adatbázis valamint önkormányzati adatokat figyelembe véve, ami a területek demográfiai sajátosságaira hívta fel a figyelmet, és iránymutatóként szolgált a válaszadók kiválasztásakor. A településeken belüli, valamint a mintába bekerült települések közötti lakosságárányt tekintve viszont nem aránytartó, rétegzett valószínűségi mintavételi eljárás került alkalmazásra.

A 2010-es budapesti várostérségi vizsgálat mintájának a kialakításakor a szempontok megegyeztek a korábbi vizsgálatával. A fővároson belüli területek és az ott megkérdezendők száma megegyezett a korábbi kutatásával, a városkörnyéki almintában az elemszám csökkenése miatt nem 3-3, hanem 2-2 településről vettük a mintát, ezek megegyeztek a korábbi kutatásban kérdezettekkel. (2010-ben, fejlett városkörnyéki településekként Törökbalint és Gödöllő, fejletlen településekként pedig Tinnye és Szigethalom kerültek a mintába.) A 2010. évi, reprezentatív, kor, nem és iskolai végzettség szempontok rögzítésével készített kvóta alapja a 2001. évi népszámlálás adatbázisa volt. Az elemzés során ez a három változó a 2005-ös adatfelvétel alapján került súlyozásra.

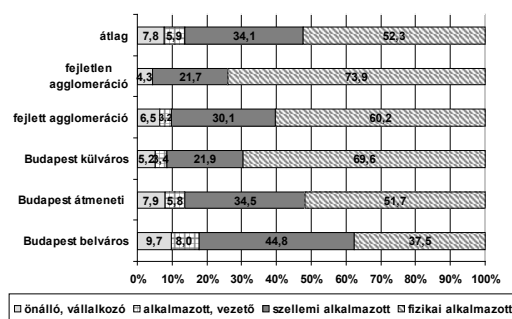
16 Ez a tanulmány a főbb eredményeket közli, a részletes elemzéseket a kutatásból készülő kötet jeleníti majd meg.

delműek a mintaátlaghoz képest nagyobb mértékben a belvárosban jelentek meg, addig 2010-ben, a mintához képest magasabb arányokban a fejlett agglomerációs településeken találjuk meg őket.

A belvárostól a külsőbb negyedek felé hierarchikusan növekvő alacsonyabb társadalmi státusú arányok esetében is tapasztalható egy relatív kiegyenlítődség. 2005-höz képest jelentős különbség, hogy amíg 2005-ben az alacsony státusúak városi arányai a mintabeli átlaghoz képest magasabbak voltak, ezek az arányok 2010-ben alacsonyabbak, miközben a fejletlen városkörnyéken magasabbak (lásd a 3., 4., 5., és 6. ábrákat).

3. ábra:

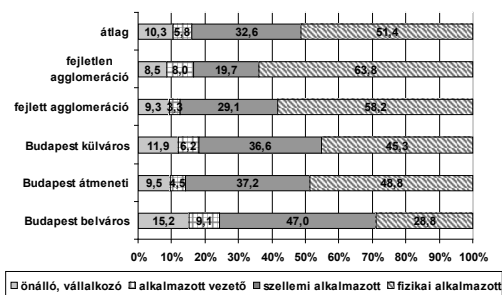
A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

4. ábra:

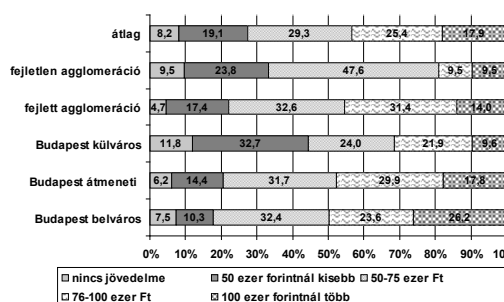
A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2010)

Forrás: Norway Grants kérdőív adatai

5. ábra:

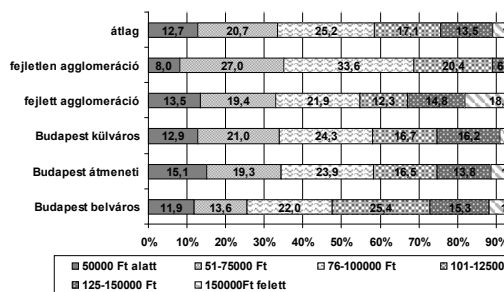
A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

6. ábra:

A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2010)

Forrás: Norway Grants kérdőív adatai

A budapesti várostérségre vonatkozó 2010-es eredmények, valamint a 2005-ös és a 2010-es kutatási tapasztalatok összehasonlítása alapján egyrészt erősödni látszik a magas társadalmi státusúak városi (már nemcsak belvárosi), illetve a fejlett városkörnyéki településekre érvényes koncentrációja. Másrészt, jellemzőbbé válik az alacsony társadalmi státusú csoportok főként fejletlenebb városkörnyéki településeken történő elhelyezkedése. Mindez a város és a környék társadalmi szerkezeti elhelyezkedésének dichotomikus elrendeződését mutatja. Továbbá azt a feltevést is sugallja, hogy a Budapest térségben élők területi elhelyezkedésének rendje fokozatosan követi a nyugat-európai modellek példá-

it, az ott látott fő folyamatokat.¹⁷ Ezt a hipotézist a Norway Grants kutatási program keretében most elkészült, a francia és az osztrák, valamint a dán fővárosra és annak térségeire kiterjedő, az „urban sprawl” folyamatát feltáró tanulmányok eredményei is igazolni látszanak (Cattan-Huet, 2011; Reeh-Zerlag, 2011; Görgl et al, 2011).¹⁸

Város és környék kapcsolatrendszerei

Az államszocialista redistributív (újraelosztási) rendszerben a helyi hatalmak, a települések nagyon szűk tervezési és fejlesztési mozgástérrel rendelkeztek. Hiányoztak az önállóságot biztosítani képes törvényi feltételek és lehetőségek. Ezért az 1990-ben lezajlott társadalmi politikai változások felerősítették a városkörnyéki önkormányzatok önállósodási törekvéseit, amelynek jogi feltételeit az új önkormányzati törvény biztosította, jóllehet a különböző fejlesztésekhez szükséges források biztosítása többnyire elmaradt. Mindez nem volt összhangban sem a törvény adta elvi önállósodási lehetőségekkel, sem az átmenet követelményeivel.

A globális gazdasági hatások, valamint az, hogy a külföldi nagyvállalatok a városkörnyéket is szívesen választották a beruházásaik, fejlesztéseik területeiként, oldani kezdték a centrumok és a környékek között történetileg kialakult gazdasági egyenlőtlenségeket. Ezek között különösen lényegesek voltak az 1990-es évek elején elsőként (Budapest után) a budapesti agglomerációban, majd a többi nagyvárosban és térségeiben felépített, többnyire zöld mezős városkörnyéki bevásárlóközpontok. A városkörnyékeken újonnan létesült vállalkozások is hozzájárultak a centrumtérségek gazdasági előnyeinek az enyhüléséhez.

A városkörnyéki gazdasági potenciál növekedése, illetve az állami fejlesztési források nem kielégítő mértéke közötti ellentmondások részben konfliktusokat generáltak, részben tovább ösztönözték a helyi önállósodási törekvéseket, főként a fejlettebb városkörnyékek esetében. Ezeket a törekvéseket a rendszerváltozás során felerősödő, középosztálybeliek által megvalósított szuburbanizációs folyamatok is táplálták. A belvárosi problémák, a hiányzó vá-

rosfelújítás, de az új lakáspiaci lehetőségek, a vidéki ház iránti igények is felgyorsították a kiköltözés folyamatát.¹⁹ A polgárosodás, a jólét erősödése mellett a zöld értékek is hozzájárultak a vidéki természeti környezet iránti középosztálybeli vágyak növekedéséhez. Hasonló hatásokkal jártak a fogyasztói társadalom értékei is. Az 1990-es években felfutott, egyben megújult gépjárműpark, az arra alapozott (törekvéseiben amerikaiak mondható) életforma iránti vágyak szintén a kiköltözést dinamizálták.

A városkörnyéki települések hosszú ideig nyitottak voltak a szuburbanizációra. A külső települések keresték és találtak is eszközöket arra, hogy új otthont, az új otthonteremtés lehetőségét kínálják. Településekként eltérő mértékben ugyan, de alapvetően mindegyik növelni óhajtott a lakosságát, minthogy ettől (is) remélték a növekvő bevételeket. Ennek a célnak rendelték alá a telekpolitikájukat, a fejlesztési céljaikat.

Az eredmény nemcsak az volt, hogy a városkörnyék új adófizető polgárokhoz jutott, hanem az is, hogy 1990-es évek során a városkörnyéki lakóhelyi infrastruktúra jelentős mértékben fejlődött, a lakáskörülmények javultak. Az új elővárosi lakók sok esetben vállalkozásokba is fogtak, vagy a helyi foglalkoztatási lehetőségekkel éltek, s ezzel a települési önkormányzatok helyi forrásai is bővültek.

A főváros és a környékbeli települések között mindig ellentmondás volt a szuburbanizáció megítélésében. A főváros (és meghatározott szakmacsoportok is) ellenezte az 1990-es években fokozatosan felgyorsuló kiáramlást, amelynek oka a személyi jövedelemadó helyben maradó részének a területi megosztása volt, továbbá a nagyvárosi népesség egyre erőteljesebb csökkenése miatti aggodalom is.

A városkörnyéki gazdaság fejlődését akadályozó különböző tényezők miatt, de a személyi jövedelemadó helyben maradó részének fokozatos elvonása következtében is a városkörnyéken is megjelentek a szuburbanizációval kapcsolatos ellenérzések. A helyi önkormányzatok számára is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem képesek biztosítani a megnövekedett számú népesség számára szükséges infrastruktúrát, nem tudják kielégíteni sem a régiek, sem pe-

17 Ennek részletes tesztelésére európai empirikus kutatási összevetésekre is szükség lenne, továbbá a következő hazai népszámlálás eredményeire is.

18 Ennek eredményeit, a magyar esettanulmányokkal együtt, egy angol nyelvű kötetben adjuk majd közre.

19 Budapest népessége a 2001-2007 közötti években 81.793 fővel (éves átlagban 13.632 fővel) csökkent, 2007-ben érte el a mélypontot 1.696.128 fővel. 2007-2009 között azonban a lakónépesség kismértékű növekedése következett be. 2009. január 1-jén a főváros lakónépessége 1.712.210 fő volt. A városkörnyéki népesség 2007 és 2009 között 35.885 fővel (évente 17.942 fővel) nőtt.

dig az újonnan érkezettek gyermekintézményekre, egészségügyi szolgáltatásokra vonatkozó igényeit. A Budapest környékbeli települések önkormányzatai közül többen is úgy vélik, hogy túlzott mértékű a beköltözés, erőteljesebb, mint ahogy remélték, ezért már nem kívánatos a népességszámot növelni.²⁰

A lakosság között szaporodik azok száma, akik ellenérdekeltek a növekedéssel szemben, és akik számára a fő cél azoknak az értékeknek a megóvása, amelyek miatt valamikor ide költöztek, ez pedig a csend, az elszigeteltség, a nyugalom. S bár a város-terjeszkedéssel szembenálló „urban sprawl”-ellenes mozgalmakról²¹ nem beszélhetünk, szinte minden vizsgált településen létrejönnek a népességszám növelését ellenző helyi konfliktusok.

Az új ingatlanfejlesztések is számos helyi összeütközést generálnak. A részvevő társadalmi szereplők általában ugyanazok. Az elszigeteltségben, vagy a meglévő megőrzésében, fenntartásában érdekelt társadalmi, lakossági csoportokat többnyire az őslakosság alkotja, de azok az újabbak is, akik már integrálódtak a településhez, és akik már nem örülnek az ismét csak újonnan érkezőknek, hiszen úgy érzik, hogy azok kiszorítják őket a lakóhelyi intézményekből, munkahelyekről is, megzavarják a kialakult elővárosi életformákat. Ezt néha azokkal kapcsolatban is megfogalmazzák, akik más településeken laknak, de akik a vizsgált lakóhelyek infrastruktúráját használják. Az igazi őslakosság, a régiek és az újak között is vannak életformabeli ellentmondások. Az előbbieket joggal érzik úgy, hogy az utóbbiak elutasítják a meglévő életformák őket zavaró elemeit, hiszen míg a régiek számára az előváros nemcsak lakó-, hanem munkahely is, a ház környéke és kertje a termelés helye, a most érkezettek főként lakóhelyet kerestek, és ahhoz a csendet és nyugalmat várják el.

A népességet növelni törekvő korábbi helyi önkormányzati elképzelések helyett (elsősorban a személyi jövedelemadó helyben maradó részének jelen-

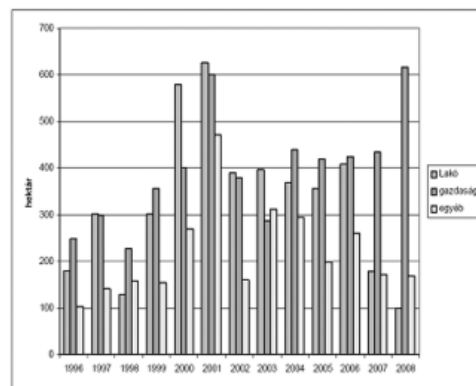
20 A leírt jelenség annak az ellentmondásnak a következménye, amit a 8-as számú lábjegyzetben jeleztem, vagyis az 1990-es években lezajlott budapesti városkörnyéki növekedéssel kapcsolatos tervezéspolitikai bizonytalanság.

21 Az 1990-es évek végén, Amerikában kifejezett „urban sprawl” ellenes városi mozgalmak jöttek létre, számos város és megye vezetése, valamint az ellenérdekeltek polgárok léptek fel városhatáraik, a zöld területek védelmében, és szavazták meg az ahhoz szükséges források biztosítását is. Számos állam vásárolta fel a városkörnyéki szabad területeket, a területfejlesztési jogokat és állított ezzel akadályt a további növekedés elé. Ebben a szavazó polgárok teljes támogatását élvezték.

tős csökkenése és a helyi iparüzési adó számottevő bővülése miatt) ma már inkább a gazdaság dinamizálása a fő törekvés, 2000 óta ennek rendelik alá a telekpolitikát, a fejlesztési célokat is. A PESTTERV Kft. elemzései jól mutatják, hogyan változott 1996 és 2008 között a különböző célú művelésből kivont területek nagysága, és hogy az évek alatt hogyan csökkentek a lakóterületi és hogyan növekedtek a gazdasági (kereskedelmi) területi fejlesztések (lásd a 7. számú ábrát).

7. ábra:

A lakó, gazdasági és egyéb célra művelésből kivont területek nagysága a Budapesti Agglomerációban (hektár, 1996-2008)

Forrás: PESTTERV Kft. (2010): *A Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló 2005. évi LXIV. Törvény módosításának tervezete*

A városkörnyéki gazdasági (köztük kereskedelmi) fejlesztések sem mentesek a város és a környék közötti konfliktusoktól. Hiszen a különböző típusú vállalkozások (köztük a multi vagy transznacionális cégek magyar telephelyei) megszerzéséért, vagy a bevásárlóközpontok területi elhelyezkedéséért is komoly verseny folyt. S minthogy ebben a versenyben a főváros korábbi és mai előnyei nemcsak nyilvánvalóak, hanem a tények szerint nem is igazán akarják a lehetséges előnyöket a többi környékbeli településsel is megosztani (azért is, mert kevés a felosztható előny), a környékbeli települések közül többen is bezártságra kezdenek törekedni, kimondatlanul, de egyre inkább kimondva is. A ma jellemző versenyszellem, a minden szinten érzékelhető forráshiány is azt sugallja, hogy az individuális részvétel hatékonyabb, mint a közösségi.

A városi terjeszkedés jövője

Nyilvánvaló, hogy a városi terjeszkedés jövője nemcsak a lakosság költözési törekvéseitől, hanem a gazdaság igényeitől, a demográfiai folyamatok, az érintett népesség életkilátásainak az alakulásától, az országos regionális egyenlőtlenségekből adódó területi mozgásoktól is függ. De ennek szerepe sem elhanyagolható, emiatt ezek vizsgálatára is vállalkoztunk. Már a 9 nagyváros-térséget elemző kutatásból is kiderült, hogy a nagyvárosi népesség jelentős része (közel 80%-a) nem akar elköltözni, a városlakók csupán 13%-a mondta, hogy biztosan el fog költözni, 7,3%-a pedig azt válaszolta, hogy elköltözne, de nincs rá lehetősége. A városkörnyékiek csupán 4,5%-a állította, hogy költözni fog, és további 4,5%-a mondta, hogy megtenné, de nincs rá módja (Szirmai, 2009c, 54). A budapesti várostérség esetében hasonló volt a 2005-ös trend, 79,4% nem akart, 13% pedig akart költözni, 7,1% a költözési szándékot, de inkább annak akadályait említette.

A 2010-es Budapest térségi vizsgálat meglepő eredménye volt a korábban is alacsony költözési szándék 10,1%-ra történő csökkenése. Továbbá az is, hogy 3,3%-ra esett vissza azok aránya, akik elmennének, de nincs rá lehetőségük. Ennek egyik tényszerű oka a mai gazdasági válság, a lakás- és hiteltartozások költözést visszafogó következménye, különösképpen a fejletlen városkörnyéki településeken élő, hátrányosabb helyzetű, alacsonyabban iskolázott rétegek esetében.

A kiköltözést visszafogó tényező volt az is, hogy 2003 és 2006 között Budapesten 35 ezer új lakás épült. Ebből lakóparki formában több mint 6 ezer új lakás készült el (Cséfalvay, 2008, 23). Valószínűsíthető, hogy a fővárosban épített új lakóparkok felszívták azokat, akik elégedetlenek voltak a többnyire belső kerületi, vagy éppen lakótelepi lakásaikkal, és akik tiszta és biztonságos, másképp fogalmazva olyan szuburbán környezetbe vágytak, amely egy időben nyújtotta a városi és szuburbán élet előnyeit.²² Miközben megóvta őket a bejárás nehézségeitől, az elővárosi viszonyok kialakulatlanságától is.

A hitelproblémák inkább az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok, a lakópark-fejlesztések pedig inkább a magasabb társadalmi státusúak esetében eredményezik a városcentrumból történő költözési törekvések visszaesését. Nyilván nemcsak

ezért, de emiatt is 2007 óta nemcsak csökkent a fővárosi kiköltözés dinamikája, hanem enyhe népességnövekedés is látszik.²³

A fővárost és a környékeit összekötő közlekedési utak állapota, a megnövekedett gépkocsiforgalom miatti zsúfoltság, az állandósult dugók, a városfejlődés dinamikájától jóval elmaradt mennyiségi és minőségi tömegközlekedés szintén szerepet kapnak akár a költözési célok visszaesésében, akár a vissza-költözési igényekben.

Mindez arra utal, hogy a közeljövőben valószínűleg nem várható a lakossági kiköltözéssel összefüggő drasztikus városi terjeszkedés. Az adataink szerint a költözést tervezők, főként a belső városnegyedek magasabb társadalmi státusú csoportjainak a nagy része (közel 69%) Budapesten akar maradni, közel 19% azok aránya, akik az agglomerációt, 6,5% pedig akik egyéb településeket választanak. Mindez tovább erősíti a korábban már igazolt centrum és a környék közötti társadalmi dichotómia szerveződését, a magasabb társadalmi státusú csoportok részben centrumbeli, illetve a fejlettebb városkörnyéki koncentrációit. Egyszersmind a centrum és a fejlett városkörnyék közötti társadalmi hasonlóságokat, illetve a centrum és a fejletlen környék közötti eltéréseket.

Összegzés

A városi terjeszkedés mai folyamatai a kompakt vagy szétszórt város dichotómiája helyett új struktúrákat eredményeztek, eltérő társadalmi tartalmú térbeli-társadalmi dichotómiák modelljeit, azok mai változásait. A budapesti régió kutatási eredményei alapján ma erőteljesnek látszanak a város és a környék közötti ellentmondások, annak több szimptomája is érzékelhető. A régió társadalmi szerkezete hierarchikus, egyenlőtlen. A városkörnyéken is létrejöttek a magasabb és az alacsonyabb ökológiai és társadalmi pozíciójú települések. S bár az eltérések nem adják a nyugati típusú felső- és középosztálybeli illetve a társadalmilag érzékenyebb, alacsony státusú települések és a centrumok erőteljes dichotómiáját, de már érzékelhetők a dichotómiákat szervező folyamatok. A fejlett városkörnyéki települések népességének magasabb a jövedelme, jobb az iskolá-

22 A lakóparki lakásokat nemcsak fővárosiak, hanem a magasabb státusú vidéki lakosok is megvették, akár gyerekeik számára, akár befektetési szándékkal.

23 A korábbiakban már jeleztük, hogy 2009. január 1-jén a főváros lakónépessége 1.712.210 fő volt. 2010. január 1-jei adatok szerint azonban Budapesten 1.721.556 fő él, az agglomerációban pedig 803.141 fő.

zottsága (valamivel idősebbek, inkább házasok).²⁴ A fejletlenebb városkörnyéki településeken élők alacsonyabban iskolázottak, alacsonyabb, illetve közepes a jövedelmük (fiatalabbak, inkább ott vannak a munkaerőpiacon is).²⁵ A települési (tehát a centrum és a környékbeli) önkormányzatok között történetileg változóak a kapcsolatok, a mai viszonyok, és érdekeltségek, kulturális tényezők inkább a zártságot ösztönző hatásúak.

Míndez azt is igazolja, hogy az urbanizáció történeti útjait nem lehet megkerülni, a fejletlenebb országok végül is követik az előbbre járók által már kijelölt, vagy bejárt utat, az urbanizáció főbb törvényszerűségeinek érvényesülési miatt. S ezek a törvényszerűségek néha arra is képesek, hogy felülírják a tudatos terület- és településfejlesztési beavatkozások céljait és hatásait is. Ez utóbbi szempont nélkül aligha lennének könnyen magyarázhatók az európai és a magyar városkörnyéki társadalmi hasonlóságok, a magas és az alacsony társadalmi státusú települési dichotómiák, amelyek eltérő társadalmi és történeti kontextusban, differenciált gazdasági fejlettség közepette, a folyamatok alakításában résztvevő szereplők különböző aktivitásai alapján jöttek létre. De ennek a kérdésnek a feltárása már egy másik kutatás tárgya.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Batár, A. (szerk.) (1999): Városaink az ezredfordulón. *Európai füzetek* 6., Budapest, Új Világ Kiadó

Bronner, L. (2010): *La politique de la ville impuissante à résoudre les difficultés des quartiers*. Le Monde, 16 Octobre

van Criekingen, M. (2003): *La ville revit! Formes, politiques et impacts de la revitalisation résidentielle à Bruxelles*. In: Bidou-Zacharisen, C. (ed.): *Retour en ville – des processus de „gentrification” urbaine aux politiques de „revitalisation” des centres*. Paris, Descartes et Cie, pp. 73-107.

²⁴ A demográfiai társadalmi szerkezet bemutatására ebben a tanulmányban nem volt mód terjedelmi korlátok miatt.

²⁵ A kanadai esettel összevetve, az látható, hogy az ott leírt, történetileg egymás utáni folyamatok, a fiatalok és aktívák kiáramlása, majd az időződés a magyar esetben egy időben játszódnak le, de különböző településeken érzékelhetők. Ez részben a globális urbanizációra jellemző folyamatok követő jellegét mutatja, részben a történeti okok miatti egyedi megvalósulást.

Cattan, N. - Huet, A. (2011): *Urban Sprawl in the Paris Metropolitan Area* (Kézirat)

Cséfalvay, Z. (2008): *Kapuk, falak, sorompók, a lakóparkok világa*. Gondolat-Marina Part, Budapest

Davis, M. (2007): *Le pire des mondes possibles. De l'explosion urbaine au bidonville global*. Paris, La Découverte/Poche

Gill, D. (2008): *Modes de vie et modes d'habiter. La banlieue québécoise, un modèle de moins en moins adapté mais toujours en expansion*. In: Jaumain, S., Lemarchand N. (eds.): *Vivre en banlieue: une comparaison France/Canada. Études canadiennes-Canadian Studies*, vol. 14, pp. 53-65.

Le Goaziou, V.- Rojzman, C. (2006): *Les banlieues*. Paris: Le Cavalier Bleu.

Le Goix, R. (2004): *Gated communities: Sprawl and social segregation in southern California*. <http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/03/58/67/PDF/legoix20041012.pdf>

Fishman, R. (1990): *Megalopolis Unbound*. „*The Wilson Quarterly*” 14 (1990), nr. 1., pp. 25-45.

Frumkin, H. (2002): *Urban Sprawl and Public Health*. *Public Health Reports* 117 (May-June): 201-217.

Görgl, P. – Helbich, M. – Matzenetter W. - Fassmann, H. (2011): *Spatial and Social Development Trends of Metropolitan Vienna: An Overview*. (Kézirat)

Hall, P. (1996): *La ville planétaire*. In: *Revue internationale des sciences sociales*, Mars, Nr. 147. pp. 19-31.

Harter, H. (2008): *La suburbanisation à Ottawa: une approche historique*. In: Jaumain, S., Lemarchand N. (eds.): *Vivre en banlieue: une comparaison France/Canada. Études canadiennes-Canadian Studies*, vol. 14, pp. 95-109.

Howard, E. (1902): *Garden Cities of To-Morrow*. London

Jaumain, S. – Lemarchand, N. (2008): *Vivre en banlieue. Une comparaison France/Canada. Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien*. Études canadiennes-Canadian Studies, vol. 14.

Kopp, A. (1979): *Architecture et mode de vie, textes de années vingt en U.R.S.S.* Presses Universitaires de Grenoble

Munoz, F. (2003): *Urban Sprawl in Mediterranean Cities*. *Cities* 20(6): 381-385.

- PESTTERV Kft. (2010): A Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló 2005. évi LXIV. Törvény módosításának tervezete
- Reeh, H.- Zerlag, M (2011): *Fairytales from the Fingerplan: Representing Strategies for Suburban Copenhagen*. (Kézirat)
- Sassen, S. (1991): *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press
- Szirmai, V. (1988): „Csinált” városok. (Gyorsuló Idő sorozat) Magvető Kiadó
- Szirmai, V. (szerk.) (2009a): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest
- Szirmai, V. (2009b): *A centrum-periféria modell átalakulása*. In: Szirmai V. (szerk): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 119-122.
- Szirmai, V. (2009c): *A magyar történeti belvárosok társadalmi sajátosságai*. In: Szirmai V. (szerk): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 43-56.
- Veltz, P. (1996): *Mondialisation, Villes et territoires*. L'économie d'archipel, Paris, Presses Universitaires de France
- Vieillard-Baron, H. (2008): *La construction de l'imaginaire banlieusard français: entre légende noire et légende dorée*. In: Jaumain, S. - Lemarchand N. (eds.): *Vivre en banlieue: une comparaison France/Canada. Études canadiennes-Canadian Studies*, vol. 14, pp. 17-32.
- Williamson, T. – Imbroscio, D. – Alperovitz, G. (2005): *The Challenges of Urban Sprawl*. In: Nancy Kleniewsk (ed.): *Cities and Society*. Blackwell Publishing Ltd., pp. 303-329.

On the Edge of a Large City: the Spatial and Social Issues of Urban Sprawl

The article analyses the urban sprawl phenomena in the international context, revealing the inner social inequalities in developed Western European urban regions, their modern manifestations and the social problems of higher and middle class people and the social problems of outskirt areas populated by people of disadvantageous social situation. Next, it also presents the urban sprawl processes in the case of the Budapest region, based on the results of two significant empirical surveys. The findings verified some current regional inequalities between the city and the suburb areas, the dichotomies of developed and underdeveloped suburbs. According to these, the population of developed suburban areas has higher income and better education, while people living in less developed suburban areas are less educated and have lower or medium income. The relationship between the city and the neighbouring settlements of different development levels, the local conflicts related to urban sprawl, the contradictions caused by suburbanisation, the processes responsible for the established relationships will also be presented.